

TÜRKİYE’DE ULUSLARARASI TURİZM TALEBİ VE İKTİSADİ BÜYÜME ARASINDAKİ İLİŞKİLER: 1995-2017 DÖNEMİ

Mustafa KIRCA¹

Şerif CANBAY²

Kaan TÜRKAY³

Ercan YELMAN⁴

Kerem PİRALİ⁵

Öz

Turizme dayalı büyüme hipotezi uzun yıllardan beri Türkiye ve birçok ülke için araştırılmaktadır. Bu çalışmanın amacı da 1995-2017 yılları arası Türkiye’de uluslararası turizm talebi ile iktisadi büyümeyi temsilen kullanılan kişi başına reel gayri safi yurtiçi hasıla arasındaki ilişkileri analiz etmektir. Değişkenler arasındaki ilişkiler Johansen eşbütünleşme ve Granger nedensellik testleri kullanılarak analiz edilmiştir. Yapılan Johansen eşbütünleşme test sonuçlarına göre değişkenler arasında anlamlı uzun dönemli ilişkilerin olmadığı bulgusuna ulaşılmıştır. Granger nedensellik test sonuçlarına göre ise kısa dönemde uluslararası turizm talebinden iktisadi büyümeye doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi vardır. Nedenselliğin işaretini belirlemek amacıyla yapılan etki-tepki fonksiyonları analizine göre uluslararası turizm talebinin iktisadi büyüme üzerinde pozitif etkisinin olduğu saptanmıştır. Çalışmada son olarak iktisadi ve politik çıkarımlar yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Turizm Talebi, İktisadi Büyüme, Turizme Dayalı Büyüme Hipotezi, Zaman Serisi Analizleri

Jel Kodu: F43, L83, C22

RELATIONS BETWEEN INTERNATIONAL TOURISM DEMAND AND ECONOMIC GROWTH IN TURKEY: 1995-2017 PERIOD

Abstract

The tourism-led growth hypothesis has been researched for Turkey and many other countries for many years. The aim of this study is to analyze the relations between international tourism demand and economic growth in Turkey between 1995 and 2017. The relationships between variables were analyzed using Johansen cointegration and Granger causality tests. According to the results of Johansen cointegration test, there was no significant long-term relationship between the variables. According to Granger causality test results, there is a one-way causality relationship from international tourism demand to economic growth in the short term. In the effect-response functions analysis, it was found that international tourism demand had a positive effect on economic growth. In the analysis of effect -response functions, it was determined that the demand for international tourism had a positive effect on economic growth.

Keywords: Tourism Demand, Economic Growth, Tourism-Led Growth Hypothesis, Time-Series Analysis

Jel Code: F43, L83, C22

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Düzce Üniversitesi, Akçakoca Bey Siyasal Bilgiler Fakültesi, İktisat Bölümü, mustafakirca52@gmail.com,

² Dr. Öğr. Üyesi, Düzce Üniversitesi, Akçakoca Bey Siyasal Bilgiler Fakültesi, İktisat Bölümü, serifcanbay@duzce.edu.tr,

³ Öğr. Gör., Düzce Üniversitesi, Akçakoca Meslek Yüksek Okulu, İşletme Yönetimi Bölümü, kaanturkay@duzce.edu.tr,

⁴ Öğr. Gör., Düzce Üniversitesi, Akçakoca Meslek Yüksek Okulu, Adalet Bölümü, ercanyelman@duzce.edu.tr,

⁵ Arş. Gör., Düzce Üniversitesi, İktisat Bölümü, Akçakoca Bey Siyasal Bilgiler Fakültesi, kerempirali@duzce.edu.tr,

Makalenin Geliş Tarihi (Received Date): 20.09.2019

Yayına Kabul Tarihi (Acceptance Date): 02.11.2019

Giriş

Hizmet sektörü içerisinde yer alan turizm, geçmişte ve gelecekte ekonomik açıdan büyüme ve istihdam üzerinde önemli bir etkisi bulunmaktadır. Turizm aynı zamanda ülkeler için gerek bölgesel gerekse ulusal anlamda kalkınmaya katkı sağlayan bir sektör olarak karşımıza çıkmaktadır (Nordin, 2003, s. 14-15). Bu nedenle ihracatta görünmez bir kalem olarak görünen ve ancak ülkeye döviz girdisi sağlamakla beraber istihdam yaratması açısından turizm sektörü daha önemli bir hale getirmektedir. Bu çerçevede turizmin uzun dönemde büyümeyi etkilediği iddia edilmektedir. Literatüre bakıldığında birçok çalışmada turizmin ihracatın önemli gelir kaynaklarından biri olduğu ve aynı zamanda uzun dönemde büyümeye olumlu katkıda bulunduğu ifade edilmektedir (Özer ve Kırca, 2014, s. 684). Uzun dönemde turizm gelirleri ve talebinin iktisadi büyümeyi olumlu etkilemenin yanı sıra ekonomik büyümeyi etkileyen en önemli kalem ve değişkenin de turizm olduğu ifade edilmektedir (Altınar, 2019, s. 128-129).

Şahin (2017)'nin yaptığı çalışmada; turizmden elde edilen gelirlerin ekonomik büyümeyi olumlu etkilediğini ve ekonomik büyümenin artırılmasında önemli kalemlerden biri olduğunu ifade etmektedir. Balıkcıoğlu ve Oktay (2015)'in yaptığı çalışma da yine aynı şekilde turizmin ve büyümenin birbiri ile olumlu şekilde etkileşim içerisinde olduğu ve ekonomik büyümenin aynı zamanda turizm talebini de tetiklediğini ifade etmektedir. Bu çerçeveden bakıldığında turizm talebi ekonomi içerisinde önemli bir yere sahip olduğu ifade edilmekte ve aynı zamana çok yönlü bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Zira turizm talebinin istihdam, vergi gelirleri, milli gelir, ödemeler dengesi üzerinde ve aynı zamanda destinasyon bölgeleri üzerinde belirgin etkisi olduğu ifade edilmektedir. Bu nedenle bir ülkede turizm talebi, aynı zamanda döviz girdisi, yatırım, gelir anlamına gelmektedir (Kırca ve Topal, 2017, s. 96).

Dünya Turizm Örgütü'nün verilerine göre petrol ve kimyasal maddelerden sonra en fazla ihracatı yapılan sektör turizm olarak ifade edilmektedir (Gül ve Yerdelen Tatoğlu, 2019, s. 50). Bu çerçevede 2017 yılı sonu itibariyle turizmin ihracat hacmi 1,6 trilyon dolar olduğu göz önüne alınırsa turizm sektörünün ekonomik büyümeyi etkilemesi gayet doğal olarak görülebilmektedir. Yine aynı şekilde UNWTO (2018) verilerine göre dünya genelinde en fazla ziyaretçi ağırlayan ülkelerden biri Türkiye olarak karşımıza çıkmaktadır (Karaoğlu, 2019, s. 87). Bu çerçevede bakıldığında Türkiye özelinde turizm talebi ihracatın önemli kalemlerinden biri olarak görülmektedir.

Bu çalışmanın amacı 1995-2017 yılları arası Türkiye'de turizm talebiyle iktisadi büyüme arasındaki ilişkileri analiz etmektir. Söz konusu çalışmada değişkenler arasındaki ilişkiler Johansen eşbütünleşme ve Granger nedensellik testleri kullanılarak analiz edilmektedir. Çalışma 1995-2017 dönemi için zaman serisi analizleri kullanılarak değişkenler arasındaki ilişkiyi inceleyen ilk çalışma olmasından dolayı önemlidir. Çalışmada turizm talebi ile iktisadi büyüme arasındaki ilişki kavramsal ve teorik çerçevede değerlendirildikten sonra ilgili literatür incelenmektedir. Daha sonra değişkenler arasındaki ilişkiler zaman serisi yöntemleri kullanılarak analiz edilmektedir. Son olarak analizlerden elde edilen bulgular tartışılmaktadır.

1. Kavramsal ve Teorik Çerçeve

Günümüz ekonomilerinde hizmet sektörünün milli gelir içerisindeki payı artmaya devam etmektedir. Özsağır ve Akın (2012, s. 312), çalışmalarında hizmet sektörünün Türkiye'nin 1990-2010 dönemlerinde milli gelirdeki payının diğer sektörlerle göre sürekli artış gösterdiğini belirtmişlerdir. Turizm sektörü, hizmet sektörü içerisinde kabul edilen ve emek yoğun bir sektördür. Temel üretim girdisi turizm ürünü ve bu ürünün sunumunu gerçekleştiren emektir. Turizm sektörünün, özellikle istihdam artışı, döviz girdisi, sermaye yatırımlarının artması, bölgeler arası gelir dağılımına sağladığı

makro ölçekli katkılar göz önünde bulundurularak turizmin ülke ekonomileri için önemli bir sektör olduğu ifade edilmektedir. Bu nedenle turizm sektörü bacasız sanayi olarak da nitelendirilmektedir (Bahar, 2013, s. 36).

Turizm hareketliliği, ulusal veya uluslararası oluşuna göre iç- dış turizm şeklinde nitelenebilir (Bahar, 2013, s. 15-16). İç turizm, bir ülke yerleşiklerinin ulusal sınırlar içerisinde yaptığı turistik faaliyettir. Özellikle bölgeler arası gelir dağılımına katkı sağlaması ve turizm ürününe sahip bölgelerde gelir artışı sağlaması bakımından önemlidir. Dış turizm ise aktif ve pasif turizm olarak ikiye sınıflandırılabilir. Aktif turizm hareketliliği bir ülkeye başka ülkeden gelen turistlerin sağladığı hareketliliktir. Özellikle döviz girdisi sağlaması açısından ekonomi için çok önemlidir. Yine çarpan etkisi sayesinde ülke ekonomisi içerisinde çok sayıda sektör bu hareketlilik sayesinde oluşan gelirden pay almaktadır. Turizm sektörünün oluşturduğu gelir artışı ülkenin dış ticaret dengesinde bir ihracat kalemi olarak çalışmakta ve sağlanan bu ihracat etkisi ise ekonomilerinin büyümelerine pozitif olarak yansımaktadır (Özer ve Kırca, 2014, s. 703). Böylece turizmde dayalı büyümede gerçekleşmiş olur. Pasif turizm olarak ifade edilen kavram ise bir ülke yerleşiklerinin bir başka ülke sınırları içerisine gerçekleştirdiği turizm faaliyetleridir (Bahar, 2013, s. 15-16). Bu turizm türü, ekonomiden sermaye çıkışına neden olmakla birlikte, diğer taraftan da ülkenin beşeri sermayesini güçlendirdiği iddia edilmektedir. Farklı ülkelerdeki bilgi, teknoloji veya çeşitli katma değer sağlayabilecek fırsatlardan haberdar olunup bunların ülke ekonomisine kazandırılmasına zemin hazırladığı düşünülmektedir. Literatürdeki bazı çalışmalarda da ekonomi için verimliliğin önemi değinilmekte ve yeni büyüme teorilerinde verimliliğin dışsal olmadığı ve turizm sektörünün daha emek yoğun ve daha az fiziksel sermaye yoğun özellikleriyle daha tutarlı olan beşeri sermaye ve kamu yatırımlarındaki yayılma etkileri ile kolaylaştırılabileceğine değinilmektedir (Liu ve Wu, 2019, s. 253). Hatta politika yapımcıların, iktisadi büyümeyi artırmak ve özellikle cari açılara çözüm sağlayabilmek için turizm pazarının verimliliğini arttırmaya gayret ettikleri ve bu doğrultuda politikalar üretmeye meyil edebilecekleri düşünülmektedir (Liu ve Wu, 2019; Sokhanvar, 2019).

Turizm hareketliliğinin sosyal, ekonomik, teknolojik, kültürel vb. birçok farklı hususta bölgesel veya uluslararası etkileşim ve akış sağladığını söylemek mümkündür. Ekonomiler açısından ise turistik hareketliliğin en mühim etkilerinden birisi bir ekonomiden diğerine varlık akışı oluşturmasıdır. En bilinen varlık akışı, döviz akışıdır. Bu akış sadece turistler üzerinden gelmemektedir. Turizm talebinin niteliği, uluslararası turizm yatırımlarının bir destinasyona yönelmesine ve özellikle doğrudan yatırımlar olarak bahsedilen sermaye yatırımlarında da artışa vesile olabilmektedir.

İktisadi büyümeyi etkileyen (doğrudan ve dolaylı olarak) bir diğer makroekonomik faktör doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının (DYY) girişleridir. Doğrudan yabancı sermayenin özellikle gelişmekte olan ülkeler için sağladığı sermaye akışı, yönetim desteği ve teknoloji transferi gibi yatırımların ülke ekonomilerinin büyümelerine katkı sağladığı düşünülür. Sokhanvar'a (2019, s. 86-88) göre yabancı yatırımlar turizm sektöründeki yeni yönetim becerilerini getirmekte ve dolayısıyla iktisadi büyümeyi teşvik ederek, turizm sektöründeki farklı sektörler için gelir üretimini kolaylaştırmakta ve turizm sektörü gibi farklı sektörler için pozitif dışsallıklar oluşturmaktadır. Ancak, Sokhanvar (2019) çalışmasında turizm sektörünün gelişmesi ile ekonomi arasındaki ilişkiyi irdeleyen bazı çalışmaların edindiği sonuca göre turizmin üzerinde olumlu etkisi olduğunu belirtirken bazı çalışmalara göre ise bu etkinin olumsuz olduğunu belirtmiştir.

Turizm sektörü hizmet sunduğu süreç içerisinde çok sayıda farklı sektörün çıktılarından faydalanmaktadır. Bu durum turizmin çarpan etkisi olarak da ifade edilmektedir. Turistlerin ziyaret ettikleri turizm destinasyonlarında ulaşım, konaklama, yiyecek-içecek tüketimi, alış-veriş, eğlence vb. talepleri için gerçekleştirdikleri harcamalar sektörler ve bölgeler arası gelirlerin yayılımına doğrudan veya dolaylı olarak etki etmektedir. Bu durum turizmin sağladığı nihai gelir miktarının daha da

artmasına olanak vermektedir (Bahar, 2013, s. 19). Aynı zamanda turistik ziyaretler, o bölgede talebi olmayan veya yetersiz olan bazı mal ve hizmetlerin talebini de artırmaktadır (Chen ve Soo, 2007, s. 1400).

Turistik hareketliliği sağlayacak ulaşım hizmetleri, turistik hizmeti sunacak konaklama ve yiyecek-içecek hizmetleri ve turistik memnuniyeti artıracak diğer hizmetler (sağlık, sigorta, bankacılık, hediyelik eşya, ürün vb.) turizm sektörü içerisinde aslında diğer sektörlerden sağlanan hizmetlerle gerçekleştirilmektedir. Bu durum ülke ekonomisi içerisindeki farklı sektörler turizm sektörü tarafından talep oluşturmakta ve ekonomik hareketliliği artırmaktadır. Bu açıdan bu hareketlilik turizmin iç piyasaya sağladığı talepten kaynaklanmaktadır. Ancak turizm hizmetleri sunulurken özellikle, teknolojik alt yapı ve duran varlık yatırımı gibi yatırımlarda diğer ekonomilerden de mal veya hizmet ithalatı gerçekleştirilebilmektedir. Bu durumda turizm bir yandan turistik talebe cevap vererek döviz girdisi sağlarken diğer yandan bu hizmet sürecinde ithalat talebi de oluşturarak döviz çıkışı oluşturabilmektedir. Ayrıca pasif turizm hareketlilikleri de ülke ekonomisinden başka bir ekonomiye varlık çıkışı (para akışı) oluşmaktadır. Turizmin ihracat ve ithalata etkisi veya bir ekonomideki mal ve hizmet üretimi üzerindeki etkisi o ülke ekonomisinin niteliğine göre farklı değerlendirmelere tutulmaktadır. Özellikle gelişmekte olan ülkelerde turizm gibi emek yoğun sektörlerdeki gelişmenin iktisadi büyümeye olumlu katkı sağladığı ifade edilir.

Bir ekonomide turizm sektörünün gelişmesinde birçok faktöre etken rol oynamaktadır. Özellikle bölgenin tarihsel, kültürel, iklimsel ve doğal çekicilikler gibi arz kaynaklarına sahip olması önemlidir. Normalde bu gibi varlıklar ekonomik olarak bir mübadeleye veya faydalanmaya konu edilmeyebilirler. Örneğin güneş ışığı, tarihsel bir olay vb. maddi veya manevi varlıklar turistik ürün olarak sunulduğunda ekonomik bir ürüne dönüşebilmektedir. Hem bu gibi varlıkların ekonomik katkı sağlayacak şekilde kullanıma kazandırılması hem de emeğin bir ihracat kalemine dönüştürülmesi sonucu turizm sektörü gelir sağlamak ve bu sayede ödemeler dengesinden, istihdam artışına kadar ekonomik ve sosyal zeminde pozitif dışsallıklar meydana getirmektedir (Tüleykan, 2017, s. 964; Yamak, Tanrıöver ve Güneysu, 2012, s. 218).

2. Literatür İncelemesi

Çalışmanın bu kısmında turizmin iktisadi etkilerini inceleyen çalışmalar irdelenmektedir. Literatür incelendiğinde hem Türkiye için hem de diğer birçok ülke için turizm sektörünün iktisadi faaliyetlere ve değişkenlere olan etkisinin önemli bir araştırma konusu olduğu görülmektedir. Aşağıda bu çalışmaların bazıları yer almaktadır.

2.1. Uluslararası Çalışmalar

2. Dünya Savaşı sonrası dönemde, uluslararası hizmet ticaretinin en önemli kalemlerinden biri olan turizm sektörü, iktisat literatüründe de sayısız araştırmaya konu olmuştur. Turizmle iktisadi büyüme ilişkisini inceleyen çalışmaların bazılarında panel analizi bazılarında da zaman serileri analizi yöntemleriyle nedensellik ve eşbütünleşme testleri yoğun olarak kullanılmıştır. Çalışmaların bir kısmında, turizmle iktisadi büyüme arasında anlamlı bir ilişki tespit edilemezken diğerleri eşbütünleşik ilişkinin ve nedenselliğin varlığını göstermektedir. Örneğin, Balaguer ve Cantavella-Jordá (2002), 1975:Ç1-1997:Ç1 dönemi verileriyle İspanya için turizm ile iktisadi büyüme arasında eşbütünleşme ilişkisinin varlığını ve turizme dayalı büyüme hipotezinin İspanya için geçerli olduğunu saptamıştır. Buna mukabil, Oh (2005, s. 39-43), 1975-2001 dönemine ait verilerle turizme dayalı büyüme hipotezini Kore için sınamış ve hipotezin geçerli olmadığı sonucuna ulaşmıştır.

Chao, Hazari, Laffargue, Sgro ve Yu, (2006, s. 502- 514) uluslararası ticarete konu olan bir doğal kaynağın keşfiyle ani arz artışının diğer sektörler, özellikle sanayi sektörü, üzerinde olumsuz etkiler oluşturabildiğini ifade eden ve iktisat literatüründe Hollanda Hastalığı olarak bilinen olgunun turizm

sektörü için de geçerli olduğunu göstermiştir. Turizm sektöründe yaşanan talep patlaması ve yabancı turistlerin talepleriyle yükselen yurt içi fiyatlar, yerli talebin alım gücünü düşürerek refah kaybına neden olur. Ayrıca, sermayenin sanayi sektöründen çekilerek turizme kayması ile sanayi sektörünün zarar görmesi sonucunu doğurur. Ek olarak, turizm gelirlerinin sağladığı döviz bolluğu, yerli paranın değerlenmesini sağlar ki bu durum ihracata dönük sektörleri baltalar.

Nowak ve Sahli (2007, s. 57-58), turizm sektöründe yaşanacak talep patlamasının muhtemel ekonomik etkilerini açık ekonomi koşullarında küçük ülke örneği üzerinden incelemiştir. Aşırı turizm talebinin ani etkisi öncelikle fiyatlardaki yükselişte kendini gösterir. Bu yükselişin çift yönlü etkisi, bir yandan ev sahibi ülkenin ticaret hadlerinin iyileşmesini, dolayısıyla refah artışı, sağlarken diğer yandan turizm sektöründe faktör talebini yükselterek işsizliğin azalmasını, ekonomik kaynakların turizme tahsisini doğuracaktır. Turizm sektöründe sağlanan gelir artışı terazinin bir kefesini oluştururken tarımsal üretimden çıkarılarak turizme tahsis edilen arazilerden kaybedilen tarımsal gelir ve sanayi sektöründen çekilen emek ve sermayenin neden olduğu maliyet artışı diğer kefededir; sonuçta, ulusal refahın artıp azalması bu kefelelerdeki değerlerin görece durumuna bağlıdır.

Capó, Font ve Nadal (2007, s. 625), İspanya'nın turizme dayalı olarak büyüyen iki bölgesini, Balear ve Kanarya adalarının ekonomilerini incelemişler ve bu bölgelerde Hollanda Hastalığının belirtileri olduğunu rapor etmişlerdir. Bu belirtiler sadece doğal kaynakların tüketilmesi ve tarımsal üretimin dışlanmasından kaynaklanmamış, turizmde uzmanlaşmanın neden olduğu eğitim seviyesindeki düşümlere, inovasyonda ve teknolojik ilerlemelerde gözlemlenen yavaşlamaya da dikkat çekilmiştir.

Diğer taraftan, Katırcıoğlu (2009), Kıbrıs için 1960-2005 verileriyle yaptığı çalışmada, yabancı turist sayıları, uluslararası ticaret ve reel ekonomik büyüme verilerinin eşbütünleşik olduğunu belirtmiş, büyümeden uluslararası ticarete (mal ve hizmet ithalatı ve ihracatı) ve gelen turist sayılarına doğru nedensellik ilişkisi tespit etmiş; fakat çalışmada, turizmden büyümeye doğru nedensellik gözlemlenmemiştir. Payne ve Mervar (2010) da Hırvatistan için iktisadi büyümeye doğru bir nedensellik ilişkisi olduğunu gözlemlemişlerdir. Bahar ve Bozkurt (2010) çalışmalarında; gelişmekte olan 21 ülkeye ait 1998-2005 dönemi verilerini kullanarak iki aşamalı GMM-sistem analizi yapmışlar ve turizm faaliyetlerinin iktisadi büyüme üzerinde olumlu etkileri olduğu bulgusuna ulaşmışlardır.

Holzner (2011, s. 929), 134 ülkenin 1970-2007 verilerini kullanarak turizm sektöründe Hollanda Hastalığının (Kıyı Hastalığı Etkilerinin – Beach Disease Effect) etkili olup olmadığını araştırmış ve uzun vadede (i) turizm gelirlerinin GSYİH içindeki payı daha yüksek olan ülkelerin nispeten hızlı büyüdüğünü, (ii) bu tür ülkelerin yatırım ve eğitim düzeylerinin nispeten yüksek olduğunu, (iii) ekonomisi turizme bağımlı ülkelerin kur sapmalarının düşük seviyelerde kaldığını ve (iv) turizm sektöründeki büyümenin imalat sektörüne zarar vermediğini, fiziki ve beşeri sermaye kanalıyla büyümenin desteklendiğini gözlemlemiştir. Yine de orta ve uzun dönemde Kıyı hastalığı etkilerinin görülebileceğini, daha detaylı analizlerin yapılması gerektiğini belirtmiştir.

Ghosh (2011), turizme dayalı büyüme hipotezinin Hindistan için de geçerli olmadığını belirtmiştir. Lee ve Brahmasrene (2013), Avrupa Birliği ülkelerine ait 1988-2009 dönemi verilerini incelemişler ve turizm, CO² emisyonu ve dolaysız yabancı yatırımın iktisadi büyümeye olumlu etkilediğini, büyümenin CO² emisyonunu arttırdığını ve turizm ve dolaysız yabancı yatırımın CO² emisyonundan olumsuz etkilendiğini tespit etmişlerdir. Bu yolla araştırmacılar, büyümenin turizm üzerindeki olumsuz etki kanalı olarak CO² emisyonuna dikkat çekmişlerdir.

Tang ve Tan (2013), 1995-2009 dönemi aylık verilerini kullandıkları çalışmalarında, Malezya'ya 12 farklı kaynak ülkeden gelen yabancı turistlerin iktisadi büyümeye etkisini araştırmış ve çoğunluğu gelişmiş ülkelere ait olan 8 ülke kaynaklı turistlerin büyümeye olumlu katkı yaptığını, diğer 4 ülke kaynaklı turistlerin büyümeye olumlu katkı yapmadığını tespit etmişlerdir. Ancak, ölçek ekonomileri

bağlamında bu 4 ülkenin de tamamen göz ardı edilmemesi gerektiğini belirterek Malezya özelinde turizmle iktisadi büyüme arasında eşbütünlük ilişkisinin varlığını onaylamışlardır.

Jalil, Mahmood ve Idrees (2013, s. 185-190), Pakistan özelinde 1972-2011 dönemi veriyle çalışmışlar ve turizmden büyümeye doğru nedensellik ilişkisi tespit ederek uluslararası turizm gelirlerinin ekonomik büyüme için çok önemli bir kanal olduğunu vurgulamışlardır. Forsyth, Dwyer ve Spurr (2014), Çin'e ve Asya'ya yapılan maden ihracatındaki hızlı artışın sonucu olarak elde edilen döviz gelirlerinin ve yerli paranın değer kazanmasının Avustralya'nın ihracat sektörleri, ithal ikame sektörleri ve turizm sektörü üzerinde olumsuz etkiler oluşturduğunu belirtmiştir.

Inchausti-Sintes (2015, s. 180-186), İspanya ekonomisi için eşanlı dinamik modeller ve girdi-çıkı analizleri yardımıyla turizmin ekonomik etkilerini ayrıştırmaya ve kıyı hastalığının ekonomik zararlarının boyutunu ölçümlemeye çalışmıştır. Neticede, turizmin reel gayrisafi katma değeri üç kanaldan etkilediği sonucuna ulaşmıştır: ihracat, tüketim ve yatırım. Turizmin döviz kazandırıcı bir faaliyet kolu olması yerel paranın değerlenmesine, geleneksel ihracat kalemlerinin pahalılaşmasına, ithalat kalemlerinin ucuzlaşmasına neden olur; ancak, bu kanalın net etkisi pozitif ve cari açığın azalmasını sağlar. Diğer etki kanalı turizm sektöründe istihdam artışı ve turistlere satış yapan sektörlerde gelir ve yatırım artışı sağlar, istihdamdaki artış tüketimi ve yatırımı tetikler. Öte yandan turizm faaliyetlerinin dışındaki ihracat sektörleri hem değerlenen kurdan hem de artan emek ve sermaye fiyatlarından zarar görürler. Genel bir değerlendirme olarak turizm, orta vadede İspanya için ekonomiyi büyütür, işsizliği azaltır; ancak, Hollanda Hastalığının açık bir etkisi olarak bazı sektörler bu süreçte zarar görür, yine de olumlu etkiler ağır basar.

Pham, Jago, Spurr ve Marshall (2015, s. 617), Avustralya'da hızlı bir sıçrama yapan madencilik sektörünün diğer sektörler üzerinde, özellikle turizm üzerindeki olumsuz etkilerini araştırmışlar ve Hollanda hastalığının kur değerlenmesi üzerinden turizmi ve ihracatı olumsuz etkilediğini belirtmişlerdir. Bayramoğlu ve Arı (2015), 1980-2013 yılları arasında Yunanistan'ı ziyaret eden yabancı turistlerin harcamalarının iktisadi büyüme üzerinde olumlu etkisi olduğunu tespit etmişlerdir. Dücan, Şit ve Şentürk (2016); Türkiye, Yunanistan, İspanya, İtalya, Fransa ve Portekiz'e ait 2005:Ç1-2015:Ç4 dönemi verileri üzerinden turizm gelirleri ve GSYİH arasındaki nedensellik ilişkilerini incelemişler ve her ülke için değişkenler arasında çift yönlü nedenselliğin bulunduğunu tespit etmişlerdir.

Romão, Guerreiro ve Rodrigues (2016, s. 711-712), Portekiz'in turizm sektöründe uzmanlaşmış bir bölgesi olan Algarve'nin 2007'de hissedilmeye başlanan küresel krizden nasıl etkilendiğini araştırmışlardır. Turizme ve inşaat sektörüne dayalı büyüyen bölge ekonomisinde, dışsal şoklara karşı direnç seviyesinin düşük olduğunu, şok ortadan kalktıktan sonra da olumsuz etkilerin devam ettiğini bildirmişlerdir. Ayrıca, Koens ve Wood (2017, s. 503), turizm sektöründeki istihdam verilerini değerlendirerek istatistiksel bir yanlılığı nedeniyle istihdam sayılarının olması gerekenden daha yüksek hesaplanmış olabileceğine dikkat çekmişlerdir.

Gövdeli (2018), BRICS-T ülkelerinin 1995-2016 verilerini incelemiş ve Çin, Güney Afrika ve Türkiye'de turizm gelirlerinden iktisadi büyümeye doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi olduğu sonucuna ulaşmıştır. Zortuk ve Yıldız (2018); Çin, Hindistan, Brezilya, Rusya, Endonezya, Türkiye ve Meksika (E-7)'ye ait 1995-2006 yıllık verilerini Hatemi-J (2011) asimetrik panel nedensellik analizi yöntemini kullanarak incelemişler ve turizm gelirleri ile iktisadi büyüme arasında nedensellik ilişkisi olduğunu, turizm değişkenindeki pozitif şokların büyüme değişkenini olumlu etkilediğini ve büyüme değişkenindeki negatif şokların da turizm değişkenini olumsuz etkileme eğiliminde olduğunu belirtmişlerdir.

Öte yandan, Şengönül, Karadaş, ve Koşaroğlu (2018), Fransa, Yunanistan, İsrail, İtalya, Slovenya, İspanya ve Türkiye'ye ait 1995-2017 arası yıllık verileri kullanarak yaptıkları analizlerde, sadece

İtalya için turizme dayalı büyüme hipotezini destekleyen sonuçlara ulaşmışlar, diğer ülkelerin turizm potansiyelinden yeterince yararlanamadığı yorumunu yapmışlardır. Çınar ve Ülker (2018), 1977-2013 yıllarına ait verileri kullanarak Türkiye ve KKTC için turizm ve büyüme ilişkisini incelemişler ve turizme dayalı kalkınma hipotezinin Türkiye için geçerli olduğunu; ancak, KKTC için geçerli olmadığını tespit etmişlerdir.

Fahimi, Akadiri, Seraj, ve Akadiri, (2018, s. 68); Malta, Kıbrıs, Haiti, Dominik gibi GSYİH içinde turizm gelirlerinin payının yüksek olduğu küçük devletleri (micro states) 1995-2015 dönemi yıllık verileriyle incelemişler ve turizmin hem olumlu hem de olumsuz etkileri olabildiği yönünde bulgulara ulaşmışlardır. Turizmin ekonomik büyümeyi teşvik ettiğini ve beşeri sermaye gelişimi sağladığını, beşeri sermaye gelişiminin de büyümeyi desteklediğini belirterek turizme dayalı büyüme hipotezinin doğrulandığını kabul etmişlerdir. Öte yandan turizmin incelenen ülkelerdeki büyümeye katkısının beklendiği kadar yüksek olmadığına, turizmin ihracat gelirleri ve reel GSYİH içindeki payının zaman içinde azalma eğiliminde olduğuna ve turist sayılarındaki artışların turizm gelirlerini arttırmadığı durumlar oluşabildiğine dikkat çekmişlerdir. Bu kapsamda araştırmacılar, Pattullo'nun çalışmalarına atıf yaparak turizmin yaşam döngüsü hipotezinden bahsetmektedirler. Turizm için elverişli, bakir bir coğrafya keşfedilir, aşamalı olarak turizm başlar, gelişir, yoğunlaşır, durgunlaşır ve azalır. Bu sürecin insanlar, kültürler, çevre ve mekân üzerinde olumsuz etkileri olur. Başlangıçta, fakir ama bozulmamış olanlar; sonuçta, fakir ve bozulmuş olurlar; bu manada turizm, modern köleliktir (Pattullo, 1996, s. 202-203). Turizmin zararlı etkilerini hafifletmek ve azalma eğiliminde olan turizmin büyümeye katkısını alternatif yollarla arttırabilmek için beşeri sermaye üzerindeki olumlu etkilerini dikkate alan, bilgi, beceri ve teknoloji transferini önceleyen, ekonomik büyümeyi turizme bağımlı olmaktan kurtaran ve ekonomik üretimi çeşitlendiren kamu politikaları uygulanmalıdır.

Samırkaş Komşu ve Eban (2019, s. 145-146), Hollanda hastalığı ve turizm bağlamında mevcut iktisat literatürünü incelemiş ve kıyı turizmi açısından zengin kaynaklara sahip ülkelerde rant kollama, aşırı güven ve eğitimin ihmali şeklinde belirtilerle hastalığın sıklıkla görüldüğünü rapor etmiştir.

2.2. Türkiye Odaklı Çalışmalar

Türkiye özelinde yapılan yoğun çalışmaların bazılarında turizme dayalı büyüme hipotezini destekleyen, bazılarında da desteklemeyen sonuçlara ulaşılmıştır. Örneğin, Gunduz ve Hatemi-J (2005), Türkiye'nin 1963-2002 dönemine ait turist sayısı, reel GSYİH ve döviz kuru değişkenlerini incelemişler ve turizme dayalı büyüme hipotezinin Türkiye için geçerli olduğunu göstermişlerdir. Benzer şekilde Özdemir ve Öksüzler (2006:124), Türkiye'nin 1963-2003 dönemine ait turizm gelirleri, GSYİH ve reel döviz kuru verilerini Johansen Eşbütünleşme testi ile analiz etmiş ve kısa dönemde herhangi bir nedensellik ilişkisi gözlemlenmezken uzun dönemde, turizmden iktisadi büyümeye doğru tek yönlü güçlü bir nedensellik ilişkisi tespit edildiğini, turizmin geliştirilmesi için uygulanacak politikaların uzun dönemli büyümeyi destekleyeceğini belirtmişlerdir. Öte yandan Çil Yavuz (2006), Türkiye'nin 1992:Ç1-2004:Ç4 dönemine ait turizm gelirleri ve iktisadi büyüme verilerini Granger ve Toda Yamamoto nedensellik testleriyle incelemiş ve değişkenler arasında nedensellik ilişkisi bulunmadığını belirtmiştir.

Bahar (2006), Türkiye'nin 1963-2004 yılları arasındaki verilerini kullanmış ve turizm gelirlerinden GSMH'ye doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğunu tespit etmiştir. Arslan (2008), Türkiye'nin 1992:1-2007:2 dönemi verileriyle yaptığı analizlerle turizmin iktisadi büyümeyi uzun dönemde teşvik ettiğini göstermiştir. Çetintaş ve Bektaş (2008), 1964-2006 döneminde Türkiye'nin turizm gelirleri ve iktisadi büyümesi arasındaki ilişkiyi eşbütünleşme ve nedensellik testleriyle analiz etmişler ve kısa dönemde anlamlı ilişki tespit edilmezken uzun dönemde eşbütünleşik ilişkinin varlığını ve turizmin iktisadi büyümenin Granger nedeni olduğunu saptamışlardır. Diğer yandan Öztürk ve Acaravcı

(2009), 1978-2007 dönemine ait Türkiye verileriyle turizme dayalı büyüme hipotezini test etmişler ve eşbütünleşme ve nedensellik ilişkisi gözlemlenmediğini rapor etmişlerdir.

Arslantürk, Balcılar, ve Özdemir (2011, s. 664-670), Türkiye'nin 1963-2006 dönemine ait verileri incelemişler ve örneklemin tamamı dikkate alındığında nedensellik bulgusu gözlemlenmezken 1983'ten itibaren turizmden iktisadi büyümeye doğru nedensellik ilişkisinin belirginleştiğini gözlemlenmişlerdir. Yamak vd., (2012:218-219), 1960-2006 dönemi Türkiye verileri üzerinden turizmin büyümeye etkilerini incelemiş ve bu kapsamda (i) değişkenler arasında uzun dönemli eşbütünleşik ilişki bulunmadığını, (ii) reel turizm gelirleri ile hem sanayi hem de hizmetler sektörünün kısa dönemde ilişkili olduğunu; ancak, GSMH ve tarım sektörünün kısa dönemde ilişkili olmadığını ve (iii) turist başına düşen reel turizm gelirleri ile GSMH ve tarım, sanayi, hizmetler sektörleri arasında nedensellik ilişkisi bulunmadığını tespit etmiştir.

Çoban ve Özcan (2013), turizm ve iktisadi büyüme arasındaki ilişkileri Türkiye'nin 1963-2010 arası verileri üzerinden incelemiş ve değişkenler arasında karşılıklı olumlu etkileşim olduğunu belirtmişlerdir. Özer ve Kırcıca (2014:703), Türkiye'nin 2003-2012 dönemine ait aylık verilerini incelemişler ve turizmin hem iktisadi büyümenin hem de ihracatın Granger nedeni olduğu, ayrıca, ihracat ile büyüme arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi bulunduğu sonucuna ulaşmışlardır. Bulgular birlikte değerlendirildiğinde, turizmden büyümeye doğrudan ve dolaylı birden çok kanal olduğu çıkarımı yapılabilir.

Künü ve Hopoğlu (2015), turizme atfedilen aşırı önemin diğer sektörler üzerinde dışlama etkisi oluşturduğuna dikkat çekerek özellikle bölgesel turizm bağlamında, hızlı bölgesel refah artışı beklemek yerine bölgesel turizmin geliştirilmeye çalışıldığı bölgelerde zamanla olgunlaşmasına uygun şartların var olup olmadığının iyi analiz edilmesi gerektiğine dikkat çekmişlerdir. Ertuğrul ve Mangir (2015), Türkiye'nin turizmi geliştirmeye yönelik politikalar uyguladığı 1998:Ç1-2011:Ç3 dönemine ait verilerden hareketle yürüttükleri çalışmalarında, turizme dayalı büyüme hipotezini destekleyen sonuçlara ulaşmışlardır. Topallı (2015), 1963-2011 yılları arası Türkiye verilerini kullanarak yaptıkları çalışmada turizm ile iktisadi büyüme arasında eşbütünleşme ilişkisinin varlığını tespit etmiştir.

Balıkçoğlu ve Oktay (2015), Türkiye'nin turizm gelirleri ve GSYİH'e ait 2003:Ç1-2014:Ç2 verilerini Granger nedensellik testi ile incelemiş ve iktisadi büyümeden turizme doğru tek yönlü nedensellik tespit etmiştir. Özcan (2015), Türkiye'nin 1963-2010 arasındaki döneme ilişkin verilerini kullanarak turizm gelirleri ile iktisadi büyüme değişkenleri arasındaki ilişkilerin hem yönünü hem de asimetrik olup olmadığını araştırmış ve asimetrik ilişki gözlemlenmediğini; ancak, turizm gelirlerindeki artışın kişi başına düşen GSYİH'ı arttırdığını gösteren tek yönlü doğrusal nedenselliğin varlığını belirtmiştir.

Karamelikli ve Erkus (2016), turist sayısında meydana gelen artışların iktisadi büyüme üzerinde etkili olup olmadığını ve etkilerin simetrik olup olmadığını ARDL ve NARDL testleriyle analiz etmişler ve asimetrik ilişkinin varlığını gösteren istatistiksel olarak anlamlı bulgulara ulaşamadıklarını; ancak, simetrik ilişkinin varlığını gösteren bulguların hem kısa hem de uzun dönemde anlamlı olduğunu belirtmişlerdir. Terzi ve Pata (2016)'nın 1964-2014 yılları arasındaki verileri kullandıkları çalışmalarında, turizm sektörü ile GSYİH değişkeni arasında uzun dönemde anlamlı bir ilişki tespit edilememiş; ancak, kısa dönemde turizmin GSYİH değişkenini olumlu etkilediği bulgusuna ulaşmışlardır.

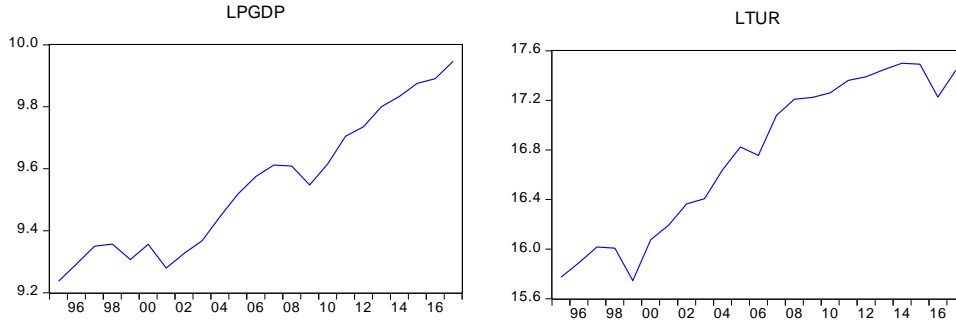
Kızılkaya, Sofuoğlu ve Karaçor (2016), Türkiye'ye ait 1980-2014 dönemi yıllık verileriyle yaptıkları analizlerde, turizm ve iktisadi büyüme arasında hem kısa hem uzun dönemde eşbütünleşik ilişki tespit etmişlerdir. Yalçınkaya ve Karabulut (2017), 1965-2016 dönemi verilerini kullanarak Türkiye özelinde turizm gelirleri ile iktisadi büyüme arasındaki ilişkileri inceledikleri çalışmalarında; 1965-

2016 ve 1980-2016 olmak üzere iki farklı zaman serisi oluşturmuşlar ve (i) her iki zaman serisinde de turizm gelirlerinin iktisadi büyüme üzerinde istatistiksel olarak anlamlı ve olumlu etkilerinin olduğunu; ancak, bu olumlu etkilerin turizmin teşvik edildiği 1980 sonrası dönemde belirginleştiğini ve (ii) 1965-2016 döneminde değişkenler arasında herhangi bir nedenselliğin tespit edilemediğini; ancak, 1980-2016 döneminde çift yönlü ve pozitif nedenselliğin gözlemlendiğini belirtmişlerdir. Dereli ve Akiş (2019), Türkiye'nin 1970-2016 verileriyle eşbütünleşme ve nedensellik testleri uygulamışlar ve kısa dönemli ilişki tespit edilmediğini; ancak, uzun dönemde turizmden iktisadi büyümeye tek yönlü bir ilişki olduğunu raporlamışlardır.

Hem Türkiye özelinde hem de diğer ülke örnekleri üzerinde yapılan çalışmalara bakıldığında turizm ile iktisadi büyüme arasındaki ilişkilerin çok yönlü olduğu görülmektedir. Çalışmaların bir kısmında değişkenler arasında tek yönlü ilişkiler tespit ederken, bir kısmında çift yönlü ilişkilerin de tespit edildiği görülmektedir. Ayrıca çalışmaya konu olan değişkenler arasında anlamlı ilişkilerin tespit edilemediği çalışmalar da mevcuttur. Bunların yanında ilişkilerin yönü bazı çalışmalarda pozitif bazı çalışmalarda ise negatif yönlü olduğu görülmektedir. Bu şekilde farklı sonuçların çıkması hem ülkelerin iktisadi özelliklerinden hem de incelenen dönem farklılığından kaynaklandığı düşünülmektedir.

3. Veri ve Yöntem

Çalışmada Dünya Bankası veri tabanından alınan 1995-2017 dönemine ait Türkiye'ye giren yabancı turist sayısı (LTUR) ve iktisadi büyümeyi temsilen kişi başına reel gayri safi yurtiçi hasıla (LPGDP) değişkenleri kullanılmıştır. Doğal logaritmaları alınmış olan değişkenlerin grafikleri Şekil 1'de verilmiştir.

Şekil 1: Değişkenlerin Zaman Serisi Grafikleri

Turizm sektörünün ve iktisadi büyüme üzerindeki etkilerinin araştırıldığı bu çalışmada değişkenler arasındaki ampirik ilişkiler beş aşamada incelenmektedir. Birinci aşamada değişkenlerin durağanlık düzeyleri geleneksel birim kök testlerinden olan Genelleştirilmiş Dickey-Fuller (ADF), Phillips-Perron (PP) ve Kwiatkowski-Phillips-Schmidt-Shin (KPSS) birim kök testleri yardımıyla belirlenmektedir. İkinci aşamada değişkenler arasında uzun dönemli ilişkilerin varlığını tespit etmek amacıyla Sims (1980) tarafından geliştirilen Vektör Otoregresif Modeline (VAR) dayalı olan Johansen Eşbütünleşme Analizi kullanılmaktadır. Üçüncü aşamada değişkenler arasındaki nedensellik ilişkileri eşbütünleşme olması durumunda Vektör Hata Düzeltme Modeline (VECM) dayalı Granger nedensellik analizi kullanılarak edilmesi gerekmektedir. Ancak değişkenler arasında eşbütünleşme olmaması durumunda değişkenlerin farkları alınarak VAR modeline dayalı Granger nedensellik testiyle⁶ birlikte değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisi tespit edilmektedir. Dördüncü aşamada tespit edilen nedenselliklerin yönünü belirlemek amacıyla Etki-Tepki analizleri

⁶ Nedensellik konusundaki ilk çalışma Granger (1969) tarafından yapılmıştır. Ancak ilk Granger nedensellik testinde oluşan bazı istatistiksel sorunlardan dolayı Granger nedensellik testi VAR modeli kullanılarak yapılmaktadır.

kullanılmıştır. Beşinci ve son aşamada ise nedensellik testiyle bulunan nedensellik ilişkisinin inceleme dönemi dışında da geçerli olup olmadığı belirlemek amacıyla Varyans Ayrıştırma Analizinden yararlanılmıştır.

4. Bulgular

Ekonometrik bir model tahmin edilmeden önce modeldeki verilerin durağan olup olmadığı kontrol edilmelidir. Bu çalışmada serilerin durağanlığının sınanması maksadıyla en çok kullanılan testler içerisinde yer alan Augmented Dickey-Fuller (ADF), Phillip-Perron (PP) ve Kwiatkowski-Phillips-Schmidt-Shin (KPSS) birim kök testleri kullanılmıştır.

Tablo 1: Birim Kök Test Sonuçları

Değişken Adı	ADF		PP	
	Sabitli Model	Sabitli-Trendli Model	Sabitli Model	Sabitli-Trendli Model
	Test İstatistiği (Olasılık)	Test İstatistiği (Olasılık)	Test İstatistiği (Olasılık)	Test İstatistiği (Olasılık)
LPGDP	0.28 (0.9717)	-1.82 (0.6569)	0.28 (0.9717)	-1.91 (0.6138)
LTUR	-1.14 (0.6778)	-1.56 (0.7754)	-1.18 (0.6624)	-1.56 (0.7754)
Δ LPGDP	-4.17 (0.0043)*	-4.26 (0.0151)**	-4.17 (0.0044)*	-4.26 (0.0151)**
Δ LTUR	-5.25(0.0004)*	-5.29 (0.0018)*	-5.30 (0.0004)*	-5.36 (0.0016)*
Değişken Adı	KPSS			
Model	Sabitli Model	Sabitli-Trendli Model		
	Test İstatistiği (%5 Kritik Değer)	Test İstatistiği (%5 Kritik Değer)		
LPGDP	0.66 (0.46)	0.12 (0.14)**		
LTUR	0.64 (0.46)	0.15 (0.14)		
Δ LPGDP	0.11 (0.46)**	-		
Δ LTUR	0.19 (0.46)**	0.1401 (0.1460)**		

*,** sırasıyla %1 ve %5'e göre durağanlığı göstermektedir.

ADF ve PP test sonuçlarına göre değişkenlerin ikisi de hem sabitli hem de sabitli-trendli modellerde birinci farklarında durağandır. KPSS testinde ise değişkenlerin sabitli modelde birinci farklarında durağan oldukları görülmektedir. Sabitli modeller dikkate alındığında her iki değişkenin I(1) olmasından dolayı aralarında eşbütünleşme ilişkisi aranılabilir. Engle ve Granger'ın (1987) değişkenlerin aynı düzeylerde durağan olmaları halinde değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisinin olabileceğini ifade etmektedir. Bu sebepten dolayı Johansen'in VAR modeli kullanarak geliştirmiş olduğu eşbütünleşme testi kullanılarak değişkenler arasında uzun dönemli ilişkilerin varlığı tespit edilmelidir (Johansen (1988, 1991), Johansen ve Juselius (1990)). Bunun için ilk olarak uygun

VAR(p) modeli belirlenmelidir. Tablo 2’de uygun gecikme sayılarını gösteren bilgi kriterleri sonuçları görülmektedir.

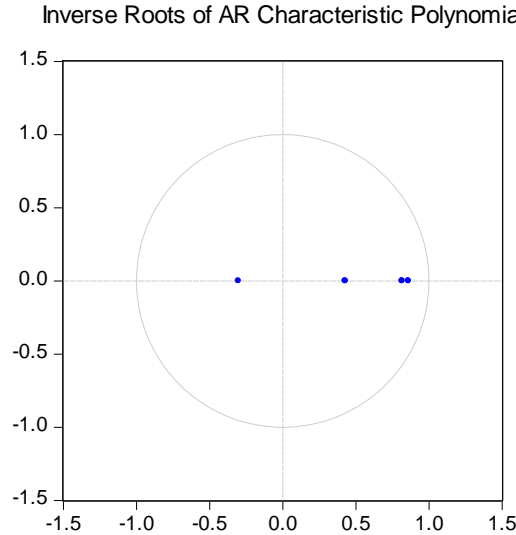
Tablo 2: VAR Modeli Yardımıyla Johansen Eşbütünleşme Testi İçin Uygun Gecikme Sayısının Belirlenmesi

Gecikme	LogL	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	1.86269	NA	0.003482	0.015257	0.114187	0.028898
1	46.12219	73.76584*	4.00E-05	-4.458021	-4.161231	-4.417098
2	51.93349	8.394099	3.35e-05*	-4.659277*	-4.164626*	-4.591071*
3	54.46157	3.09E+00	4.17E-05	-4.49573	-3.803218	-4.400242
4	55.52582	1.06E+00	6.46E-05	-4.169536	-3.279164	-4.046766
5	58.07998	1.99E+00	9.27E-05	-4.008887	-2.920654	-3.858834

* Minimum bilgi kriteri değeri ve uygun gecikme sayısını göstermektedir

LR: Ardışık Modifiye Edilmiş LR Test İstatistiği, **FPE:** Son Kestirim Hatası, **AIC:** Akaike Bilgi Kriteri, **SC:** Schwarz ilgi Kriter, **HQ:** Hannan-Quinn Bilgi Kriter.

Tablo 2’den de görüldüğü üzere FPE, AIC, SC ve HQ bilgi kriterleri uygun gecikme sayısı 2 olarak göstermektedir. VAR (2) modeli tahmin edildikten sonra VAR modeli varsayımları test edilmelidir. VAR (2) modelinin ilk olarak katsayı istikrarlılığı ve daha sonra ise diğer varsayımlara ait test uygulanmış ve testlere ait sonuçlar Şekil 2 ve Tablo 3’de gösterilmiştir.

Şekil 2: VAR (2) Modeli İstikrarlılık Testi Sonuçları

Yapılan test sonuçlarında köklerin birim çemberde olduğu, otokorelasyon, değişen varyans olmadığı ve hata terimlerinin de normal dağıldıkları tespit edilmiştir. Uygun gecikme sayısının tespiti ve tanımlayıcı istatistiklerin uygun olması sonrasında eşbütünleşme analizi yapılabilir.

Tablo 3: VAR (2) Modeli Tanımlayıcı İstatistik Sonuçları

Otokorelasyon			Değişen Varyans	
Gecikme	LM-Stat	Olasılık	Chi-sq	Olasılık
1	1.673036	0.7956	11.466	0.9853
2	1.798339	0.7728	Normallik Testi	
3	0.453446	0.9779	Jarque-Bera	Olasılık
4	2.729828	0.6040	6.195	0.185

Johansen eşbütünleşme test sonuçları Tablo 4’de gösterilmektedir. Değişkenler arasında hem iz hem de maksimum öz değerler test istatistiklerine göre değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisi yoktur. Bunun anlamı Türkiye için 1995-2017 yılları arasında LPGDP ile LTUR arasında anlamlı uzun dönemli bir ilişki olmadığıdır.

Tablo 4: Johansen Eşbütünleşme Testi Sonuçları*

İz Test İstatistiği Sonuçları					
H ₀	H ₁	Öz değerler	İz istatistiği	%5 Kritik Değerler	Olasılık
r=0	r≥1	0.42	15.55	25.87	0.5290
r≤1	r≥ 2	0.17	3.97	12.51	0.7463
Maksimum Öz değerler Test İstatistiği Sonuçları					
H ₀	H ₁	Öz Değerler	Maksimum Öz değer İstatistiği	%5 Kritik Değerler	Olasılık
r=0	r=1	0.42	11.580	19.38	0.4552
r≤1	r=2	0.17	0.44	12.51	0.7463

*%5 anlamlılık düzeyine göre uzun dönemli ilişkiyi göstermektedir. Eşbütünleşme eşitliği Akaike ve Schwarz Bilgi Kriterleri kullanılarak belirlenmiştir.

Değişkenleri arasında eğer anlamlı bir eşbütünleşme ilişkisi olsaydı yukarıda da ifade edildiği gibi VECM’ye dayalı Granger nedensellik analizi yapılması gerekmekteydi. Böylece hem uzun hem de kısa dönemli nedensellik ilişkileri tespit edilme imkânı olacaktı. Ancak anlamlı bir eşbütünleşme ilişkisi tespit edilememesinden dolayı değişkenler arasındaki Granger nedensellik ilişkisi VAR modeli kullanılarak test edilmiştir. Bu VAR modelinde değişkenlerin birinci farklarında durağan olmalarından dolayı değişkenler birinci farkları alınarak kullanılmıştır. Çünkü VAR modelinde Granger nedensellik analizinin yapılabilmesi için değişkenlerin durağan olmaları gerekmektedir. Farkları alınmasından dolayı da elde edilen nedensellik sonucuyla alakalı uzun dönemli bir yorum yapılması mümkün değildir. Granger nedensellik testi için gerekli olan VAR modeline ait uygun gecikme sayısı yine bilgi kriterleri kullanılarak belirlenmektedir. Tablo 5’de görüldüğü üzere tüm bilgi kriterleri “0” gecikmenin uygun olduğunu göstermektedir. Böyle bir durumda 1. gecikmeden başlanılarak uygun gecikme sayısı belirlenmesi amacıyla VAR modeli varsayımları test edilmiştir.

Varsayımları sınamak amacıyla yapılan katsayı istikrarlılığı otokorelasyon, değişen varyans ve normallik testi sonuçlarına göre VAR(1) modelinin uygun olduğu saptanmıştır.⁷

Tablo 5: VAR Modeli Yardımıyla Granger Nedensellik Testi İçin Uygun Gecikme Sayısının Belirlenmesi

Gecikme	LogL	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	39.72575	NA*	4.05e-05*	-4.438323*	-4.340298*	-4.428579*
1	41.97235	3.70E+00	5.02E-05	-4.232041	-3.937966	-4.20281
2	42.67572	0.992989	7.60E-05	-3.844202	-3.354077	-3.795483
3	46.40833	4.39E+00	8.40E-05	-3.812745	-3.126569	-3.744537
4	49.47275	2.88E+00	1.07E-04	-3.702677	-2.820451	-3.614982
5	51.9008	1.71E+00	1.66E-04	-3.517741	-2.439465	-3.410558

* Minimum bilgi kriteri değeri ve uygun gecikme sayısını göstermektedir.

LR: Ardışık Modifiye Edilmiş LR Test İstatistiği, **FPE:** Son Kestirim Hatası, **AIC:** Akaike Bilgi Kriteri, **SC:** Schwarz ilgi Kriter, **HQ:** Hannan-Quinn Bilgi Kriter

Uygun gecikme sayısının belirlenmesinden sonra yapılan Granger nedensellik test sonuçları Tablo 6'da görülmektedir. Granger nedensellik sonuçlarına göre $\Delta LTUR$ 'dan , $\Delta LPGDP$ 'ye doğru %10 anlamlılık düzeyinde tek yönlü bir nedensellik ilişkisi bulunmaktadır. Bunun anlamı kısa dönem için Türkiye'de 1995-2017 döneminde uluslararası turizm talebi, iktisadi büyüme üzerindeki etkisi anlamlıdır.

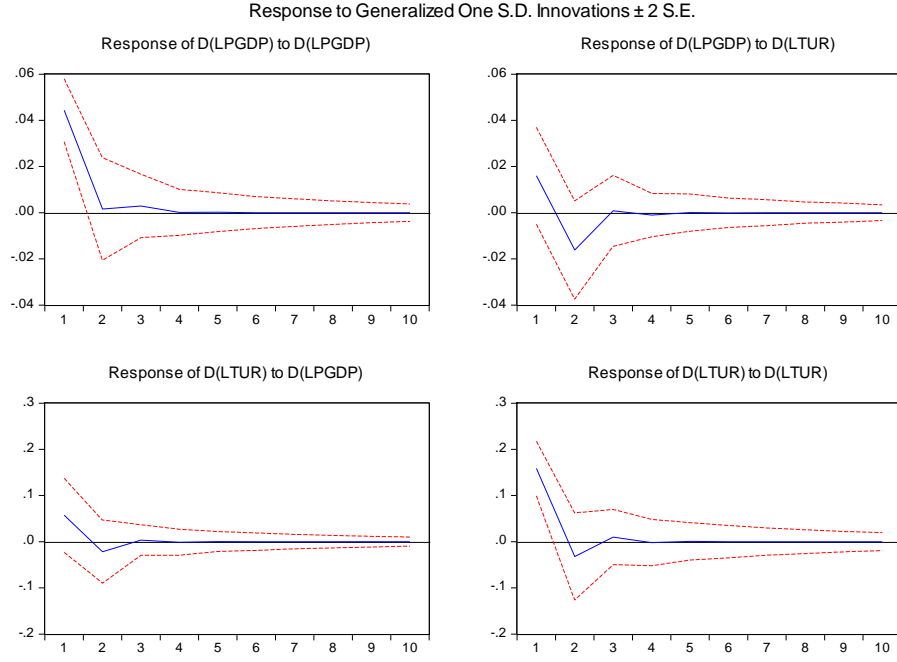
Tablo 6: Granger Nedensellik Test Sonuçları

Hipotezler	Ki Kare İstatistiği	Olasılık
$\Delta LTUR$, $\Delta LPGDP$ 'nin Granger Nedeni Değildir.	2.93*	0.0869
$\Delta LPGDP$, $\Delta LTUR$ 'un Granger Nedeni Değildir.	0.09	0.7561

*,%10'a göre anlamlı nedensellik ilişkisini göstermektedir.

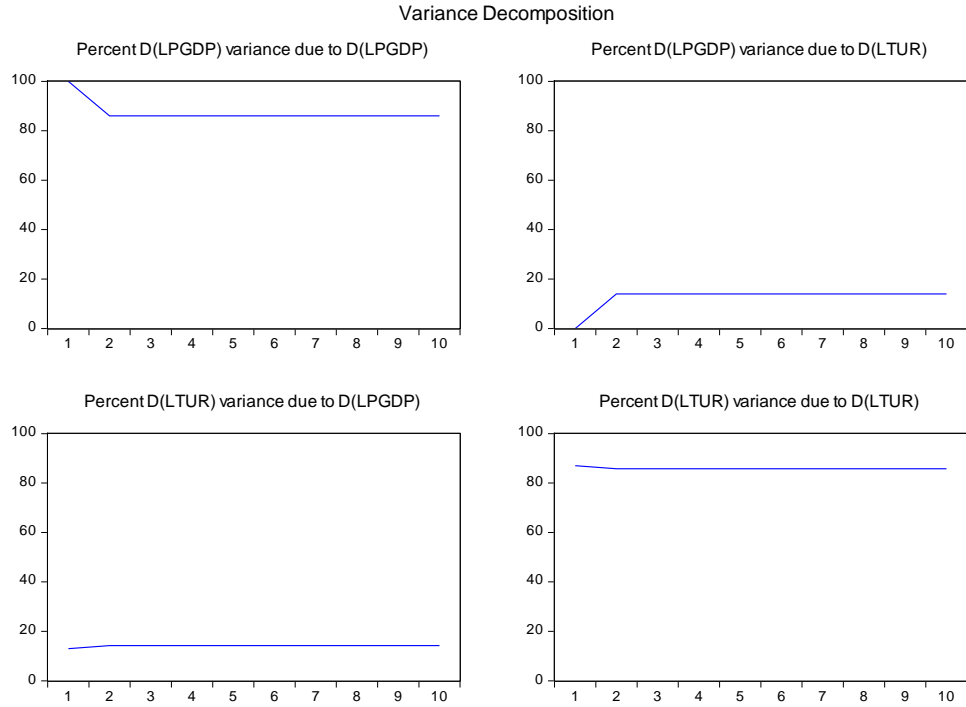
Elde edilen nedensellik ilişkisinin işaretini tespit etmek amacıyla yine VAR modeli araçlarından olan etki-tepki fonksiyonları elde edilmiştir. Şekil 3'de görülen etki-tepki fonksiyonlarına göre uluslararası turizm talebi, iktisadi büyümeyi temsilen kullanılan kişi başı reel gayri safi yurtiçi hasılaya yaklaşık 1.5 dönem pozitif yönde etki etmektedir.

⁷ Sayfa sayısının aşılmaması amacıyla VAR (1) modeline ait varsayımların sınındığı testler çalışmaya eklenmemiştir. İstenildiği takdirde yazarlardan sonuçlar talep edilebilir.

Şekil 3: Etki-Tepki Fonksiyonları

Varyans ayrıştırması sonuçları kullanılarak Granger nedensellik testleri ile bulunan nedensellik ilişkisinin inceleme dönemi dışında da geçerli olup olmadığı belirlenmeye çalışılır. Şekil 4’de Varyans Ayrıştırma Analizi sonuçları görülmektedir. Varyans ayrıştırma analiz sonuçlarına göre iktisadi büyümede meydana gelen şokların %85 oranında kendi şoklarından kaynaklandığı, geriye kalan %15’lik kısmında uluslararası turizm talebinden kaynaklandığı tespit edilmiştir.

Şekil 4: Varyans Ayrıştırma Sonuçları

5. Sonuç

Bu çalışmada uluslararası turizm talebi ve iktisadi büyüme arasındaki ilişkiler zaman serisi analiz yöntemlerinden olan ve sıklıkla kullanılan Johansen Eşbütünleşme ve Granger Nedensellik testleri kullanılarak analiz edilmiştir. Daha önce yapılan çalışmalarda da görüldüğü üzere bu dönem için zaman serisi analizleri kullanılarak değişkenler arasındaki ilişkiler incelenmemiştir. Yapılan Johansen Eşbütünleşme analizi test sonuçlarına göre değişkenler arasında anlamlı eşbütünleşme ilişkisinin olmadığı tespit edilmiştir. Değişkenlerin farkları kullanılarak yapılan Granger nedensellik test sonuçlarına göre uluslararası turizm talebinden iktisadi büyümeye doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi vardır. Tespit edilen nedensellik ilişkisinin yönünü belirlemek amacıyla yapılan etki-tepki fonksiyonları uluslararası turizm talebinin yaklaşık 1.5 dönem iktisadi büyümeyi pozitif etkilediği sonucu ortaya çıkmıştır. Elde edilen bu sonuç Terzi ve Pata'nın (2016) yaptığı çalışmayla örtüşmektedir. Ayrıca Oh (2005), Ghosh (2011), Şengönül, Karadaş, ve Koşaroğlu (2018), Çil Yavuz (2006), Öztürk ve Acaravcı (2009), Yamak vd., (2012) yaptıkları çalışmalarda da bu çalışmada olduğu gibi uzun dönemde turizm sektörü ile iktisadi büyüme arasında anlamlı ilişkilerin olmadığını göstermişlerdir. Bu sonuçların yanında bu çalışmadan farklı olarak Chao, Hazari, Laffargue, Sgro ve Yu, (2006), Capó, Font ve Nadal (2007) ve Romão, Guerreiro ve Rodrigues (2016) gibi çalışmalarda turizmin iktisadi faaliyetleri negatif etkilediğini gösteren sonuçlarda bulunmaktadır.

Türkiye'de uzun yıllardır turizm sektörü iktisadi büyümenin en önemli kollarından biri olarak görülmektedir. Bu durum dikkate alınarak ciddi yatırımlar ve tanıtım faaliyetleri de yapılmaktadır. Her ne kadar turizm politikalarında turizm sektörünün çeşitlendirilerek turizm faaliyetlerinin ülke geneline yayılması amaçlansa da uluslararası turizm talebinin yıllardır aynı bölgelere (Akdeniz Bölgesi, Ege Bölgesi) yoğunlaştığı görülmektedir. Bu bölgelerin ortak özelliği deniz turizminin en yoğun olduğu yerlerdir. Bulgulardan da görüldüğü üzere uluslararası turizm talebi sadece kısa dönemde incelenen dönem için iktisadi büyümeye pozitif katkı sağlamaktadır. İlerleyen yıllarda bu bölgelerin turizme aşırı bağımlı olmasından dolayı Hollanda Hastalığı ile karşı karşıya kalma tehlikesi bulunmaktadır. Sarıkamış Komşu ve Eban (2019) çalışmasında Hollanda hastalığının, turizm potansiyeli yüksek ve kıyı turizmi açısından zengin kaynaklara sahip ülkelerin büyük bir kısmında görüldüğünü ifade etmektedirler. Türkiye'nin de bu durumla karşı karşıya kalmaması için mutlaka önlemler alması gerekmektedir. Akdeniz ve Ege Bölgelerinde aşırı turizm yapılaşmalarının olduğu da göze çarpmaktadır. Bu sebeplerden dolayı turizm sektörünün iktisadi büyümeye uzun dönemde anlamlı etkisinin olmadığı düşünülebilir. Ayrıca yıllardır turist başına düşen harcamalarında değişmediği ve hatta 2015 yılından sonrada sürekli azaldığı bilinmektedir.

Yukarıda bütün bu sonuçlara dikkat edilerek; Türkiye'nin sahip olduğu kaynakların etkin bir şekilde dağıtılmasının ve doğrudan yabancı yatırımlarında turizmden ziyade diğer katma değeri yüksek sektörlerle yönlendirilmesi Türkiye'nin turizm sektöründen kaynaklı karşı karşıya kalmak üzere olduğu Hollanda Hastalığı'ndan kurtulmasına neden olacaktır. Bunların yanında turizm sektörü açısından sektörün mutlaka turizm politikalarında ifade edildiği gibi çeşitlendirilmesi ve dört mevsime yayılması sağlanarak turist başına düşen harcama miktarı artırılmalıdır. Ancak bu yapılırken sektörün planlı bir şekilde geliştirilmesi, turizm yatırımları yapılan bölgelerde bölgelerin taşıma kapasitelerinin göz önünde bulundurulması gerekmektedir. Son olarak turizme yatırım yapılırken diğer sektörlerle yapılacak yatırım ve teşviklerin fırsat maliyetleri göz önüne alınarak iktisadi karın iyice hesaplanması gerekmektedir. Tabi ki bu etki incelenen döneme göre değişebilir. Çünkü daha önce ve başka dönemler için yapılan çalışmalarda görüldüğü üzere olumlu etkilerinde olabileceği gözden kaçırılmamalıdır. O dönemlerde olumlu etkiye neden olan sebeplerde yeni yatırımlar yapılırken ve yeni turizm politikaları oluşturulurken göz önüne alınmalıdır.

KAYNAKÇA

- Altınar, A. (2019). "Turizm ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Türkiye Örneği (1969- 2018)". *Anadolu İktisat ve İşletme Dergisi*, (2): 114-133.
- Arslan, A. (2008). "Türkiye’de Ekonomik Büyüme ve Turizm İlişkisi Üzerine Ekonometrik Analiz". *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1 (24): 1–12.
- Arslantürk, Y., Balcılar, M., ve Özdemir, Z. A. (2011). "Time-Varying Linkages Between Tourism Receipts and Economic Growth in a Small Open Economy". *Economic Modelling*, 28 (1–2): 664–671. <https://doi.org/10.1016/j.econmod.2010.06.003>
- Bahar, O. (2006). "Turizm Sektörünün Türkiye’nin Ekonomik Büyümesi Üzerindeki Etkisi: VAR Analizi Yaklaşımı". *Yönetim ve Ekonomi: Celal Bayar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 13 (2): 137–150.
- Bahar, O., ve Bozkurt, K. (2010). "Gelişmekte Olan Ülkelerde Turizm-Ekonomik Büyüme İlişkisi: Dinamik Panel Veri Analizi". *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 21(2): 255–265.
- Bahar, O. ve Kozak, M. (2013). *Turizm Ekonomisi*. Eskişehir: T.C. Anadolu Üniversitesi Yayını No: 2908.
- Balaguer, J., ve Cantavella-Jordá, M. (2002). "Tourism As A Long-Run Economic Growth Factor: The Spanish Case". *Applied Economics*, 34 (7): 877–884. <https://doi.org/10.1080/00036840110058923>
- Balıkçoğlu, E., ve Oktay, K. (2015). "Türkiye’de Turizm Gelirleri ve Ekonomik Büyüme İlişkisinin Kamu Politikaları Doğrultusunda Değerlendirilmesi". *Sosyoekonomi*, 23 (25): 113–125. <https://doi.org/10.17233/se.80513>
- Bayramoğlu, T., ve Arı, Y. O. (2015). "The Relationship Between Tourism and Economic Growth in Greece Economy: A Time Series Analysis". *Computational Methods in Social Sciences*, (1): 89–93.
- Capó, J., Font, A. R. ve Nadal, J. R. (2007). "Dutch Disease in Tourism Economies: Evidence from the Balearics and the Canary Islands". *Journal of Sustainable Tourism*, 15 (6): 615–627. <https://doi.org/10.2167/jost698.0>
- Chao, C. C., Hazari, B. R., Laffargue, J. P., Sgro, P. M. ve Yu, E. S. H. (2006). "Tourism, Dutch Disease and Welfare in an Open Dynamic Economy. The Japanese Economic Review, 57 (4): 501–515. <https://doi.org/10.1111/j.1468-5876.2006.00400.x>
- Chen, C. F. ve Soo, K. T. (2007). "Cost Structure and Productivity Growth of The Taiwanese International Tourist Hotels". *Tourism Management*, 28 (6): 1400–1407
- Çetintaş, H., ve Bektaş, Ç. (2008). "Türkiye’de Turizm ve Ekonomik Büyüme Arasındaki Kısa ve Uzun Dönemli İlişkiler". *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 19 (1): 37–44.
- Çil Yavuz, N. (2006). "Türkiye’de Turizm Gelirlerinin Ekonomik Büyümeye Etkisinin Testi: Yapısal Kırılma ve Nedensellik Analizi". *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 7 (2): 162–171.
- Çınar, M., ve Ülker, B. (2018). "Ekonomik Büyüme ile Turizm Geliri Arasındaki Uzun Dönemli İlişki: Türkiye ve KKTC Örneği". *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 17 (2): 592–602.
- Çoban, O., ve Özcan, C. C. (2013). "Türkiye’de Turizm Gelirleri Ekonomik Büyüme İlişkisi: Nedensellik Analizi (1963-2010)". *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 8 (1): 243–

- Dereli, D. D., ve Akiş, E. (2019). "Türkiye’de Turizm Gelirleri ile İktisadi Büyüme Arasındaki İlişkinin Analizi (1970-2016)". *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 33 (2): 467–478.
- Dücan, E., Şit, M., ve Şentürk, M. (2016). "Ekonomik Büyümeye Bir Katkı Bağlamında Turizm Gelirleri: Bir Panel Veri Uygulaması". *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 6 (2), 1–14.
- Engle, R. F. ve Granger, C. W. (1987). "Cointegration and Error Correction: Representation". *Econometrica*, 55 (2): 271-276.
- Ertuğrul, H. M., ve Mangir, F. (2015). "The Tourism-Led Growth Hypothesis: Empirical Evidence from Turkey". *Current Issues in Tourism*, 18 (7): 633–646.
<https://doi.org/10.1080/13683500.2013.868409>
- Fahimi, A., Saint Akadiri, S., Seraj, M., ve Akadiri, A. C. (2018). "Testing the Role of Tourism and Human Capital Development in Economic Growth: A Panel Causality Study of Micro States". *Tourism Management Perspectives*, 28: 62–70. <https://doi.org/10.1016/j.tmp.2018.08.004>
- Forsyth, P., Dwyer, L. ve Spurr, R. (2014). "Is Australian Tourism Suffering Dutch Disease? *Annals of Tourism Research*, 46: 1–15. <https://doi.org/10.1016/j.annals.2013.12.003>
- Ghosh, S. (2011). "Examining Tourism-Led Growth Hypothesis for India". *International Journal of Indian Culture and Business Management*, 4 (3): 347-355.
<https://doi.org/10.1504/IJICBM.2011.040169>
- Gövdeli, T. (2018). "Ekonomik Özgürlük, Turizm ve Ekonomik Büyüme: BRICST Ülkelerinde Konya Bootstrap Nedensellik Analizi". *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi, Prof. Dr. Harun Terzi Özel Sayısı*, 379–390. <https://doi.org/10.18092/ulikidince.451262>.
- Granger, C.W.J. (1969). Investigating Causal Relations by Econometric Models and CrossSpectral Methods, *Econometrica*, 37:424-438.
- Gül, H. ve Yerdelen Tatoğlu, F. (2019). "Turizm Talebinin Panel Çekim Modeli İle Analizi". *Turizm Akademik Dergisi*, 6 (1): 49-60.
- Gunduz, L., ve Hatemi-J, A. (2005). "Is the Tourism-Led Growth Hypothesis Valid for Turkey?". *Applied Economics Letters*, 12 (8): 499–504. <https://doi.org/10.1080/13504850500109865>
- Holzner, M. (2011). "Tourism and Economic Development: The Beach Disease?" *Tourism Management*, 32 (4): 922–933. <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2010.08.007>
- Inchausti-Sintes, F. (2015). "Tourism: Economic Growth, Employment and Dutch Disease". *Annals of Tourism Research*, 54: 172–189. <https://doi.org/10.1016/j.annals.2015.07.007>
- Jalil, A., Mahmood, T., ve Idrees, M. (2013). "Tourism–Growth Nexus in Pakistan: Evidence From ARDL Bounds Tests". *Economic Modelling*, 35: 185–191.
<https://doi.org/10.1016/j.econmod.2013.06.034>.
- Johansen, S. (1988). "Statistical Analysis of Cointegration Vectors". *Journal of Economic Dynamics and Control*, 12 (2-3): 231-254.
- Johansen, S. ve Juselius, K. (1990). "Maximum Likelihood Estimation and Inference on Cointegration with Applications to the Demand for Money". *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 52 (2): 169-210.

- Johansen, S. (1991). "Estimation and Hypothesis Testing of Cointegration Vectors in Gaussian Vector Autoregressive Model". *Econometrica*, 59 (6): 1551-1580.
- Karamelikli, H., ve Erkus, S. (2016). "Turizm Sektörünün Türkiye'nin Büyüme Oranı Üzerindeki Asimetrik Etkisi". *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 12 (29): 1–15. <https://doi.org/10.17130/ijmeb.20162922020>
- Karaoğlu, N. (2019). "Türkiye'de Uluslararası Turizm Talebinin Dinamik Panel Veri Analizi". *Bulletin of Economic Theory and Analysis*, 4 (1): 85-101.
- Katırcıoğlu, S. (2009). "Tourism, Trade and Growth: The Case of Cyprus. *Applied Economics*, 41 (21): 2741–2750. <https://doi.org/10.1080/00036840701335512>
- Kırca, M. ve Topal, M. H. (2017). "Türkiye’de Turizm Talebinin Vergi Gelirleri Üzerindeki Etkisinin Analizi". *BNEJSS Balkan and Near Eastern Journal of Social Sciences*, 03 (02): 96-108.
- Kızılkaya, O., Sofuoğlu, E., ve Karaçor, Z. (2016). "Türkiye’de Turizm Gelirleri-Ekonomik Büyüme İlişkisi: ARDL Sınır Testi Yaklaşımı". *Celal Bayar Üniversitesi İİBF Yönetim ve Ekonomi*, 23 (1): 203–215.
- Koens, A., ve Wood, R. C. (2017). "An Analysis of International Employment Levels in Hospitality Occupations Using Secondary Statistics". *International Journal of Tourism Research*, 19 (5): 496–504. <https://doi.org/10.1002/jtr.2122>
- Künü, S., ve Hopoğlu, S. (2015). "Turizm ve Sürdürülebilir Büyüme: Eleştirel Bir Yaklaşım". *Doğu Karadeniz Bölgesi Sürdürülebilir Turizm Kongresi Bildiriler Kitabı*, 103-111.
- Lee, J. W., ve Brahmasrene, T. (2013). "Investigating The Influence of Tourism on Economic Growth and Carbon Emissions: Evidence From Panel Analysis of The European Union". *Tourism Management*, 38: 69–76. <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2013.02.016>
- Liu, A. ve Wu, D. C. (2019). "Tourism Productivity and Economic Growth". *Annals of Tourism Research*, 76: 253–265.
- Nordin, S. (2003). *Tourism Clustering and Innovation Paths to Economic Growth and Development*. ETOUR European Tourism Research Institute.
- Nowak, J. J. ve Sahli, M. (2007). "Coastal Tourism and ‘Dutch Disease’ in a Small Island Economy". *Tourism Economics*, 13 (1): 49–65. <https://doi.org/10.5367/000000007779784452>
- Oh, C. O. (2005). "The Contribution of Tourism Development to Economic Growth in the Korean Economy". *Tourism Management*, 26(1): 39–44. <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2003.09.014>
- Özcan, C. C. (2015). "Turizm Gelirleri-Ekonomik Büyüme İlişkisinin Simetrik ve Asimetrik Nedensellik Yaklaşımı İle Analizi: Türkiye Örneği". *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 46: 177–199.
- Özdemir, A. R. ve Öksüzler, O. (2006). "Türkiyede Turizm Bir Ekonomik Büyüme Politikası Aracı Olabilir Mi? Bir Granger Nedensellik Analizi". *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9 (16): 107–126.
- Özer, M. ve Kırca, M. (2014). "Turizm Gelirleri, İhracat ve İktisadi Büyüme Arasındaki İlişkilerin Zaman Serisi Analizi". *III. Disiplinlerarası Turizm Araştırmaları Kongresi*, 684–707.
- Öztürk, İ. ve Acaravcı, A. (2009). "On The Causality Between Tourism Growth and Economic Growth: Empirical Evidence From Turkey". *Transylvanian Review of Administrative Sciences*, 5 (25): 73–81.

- Özsağır, A. ve Akın, A. (2012). "Hizmetler Sektörü İçinde Hizmet Ticaretinin Yeri ve Karşılaştırmalı Bir Analizi". *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 11 (41): 311-331.
- Pattullo, P. (1996). *Last Resorts The Costs of Tourism in the Caribbean*. Cassell.
- Payne, J. E. ve Mervar, A. (2010). "Research Note: The Tourism–Growth Nexus in Croatia". *Tourism Economics*, 16 (4): 1089–1094. <https://doi.org/10.5367/te.2010.0014>.
- Pham, T., Jago, L., Spurr, R. ve Marshall, J. (2015). "The Dutch Disease Effects on Tourism – The Case of Australia". *Tourism Management*, 46: 610–622. <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2014.08.014>
- Romão, J., Guerreiro, J. ve Rodrigues, P. M. M. (2016). "Tourism growth and regional resilience: The 'beach disease' and the consequences of the global crisis of 2007". *Tourism Economics*, 22 (4): 699–714. <https://doi.org/10.1177/1354816616654243>
- Samırkaş Komşu, M., & Eban, F. (2019). "Hollanda Hastalığı ve Turizm Sektörü Üzerine Bir Değerlendirme". *Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 3 (1): 138–149.
- Sims, C. A. (1980). "Macroeconomics and Reality". *Econometrica: journal of the Econometric Society*, 48 (1): 1-48.
- Sokhanvar, A. (2019). "Does Foreign Direct Investment Accelerate Tourism and Economic Growth within Europe?". *Tourism Management Perspectives*, 29: 86–96.
- Şahin, D. (2017). "Akdeniz Ülkelerinde Turizm ve Ekonomik Büyüme İlişkisinin Analizi". *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7 (14): 115-124.
- Şengönül, A., Karadaş, H. A. ve Koşaroğlu, Ş. M. (2018). "Turizme Dayalı Büyüme Hipotezinin OECD Üyesi Olan Akdeniz Ülkeleri İçin Analizi". *Journal of International Social Research*, 11 (60): 1123–1135. <https://doi.org/10.17719/jisr.2018.2861>
- Tang, C. F. ve Tan, E. C. (2013). "How Stable is the Tourism-Led Growth Hypothesis in Malaysia? Evidence from Disaggregated Tourism Markets". *Tourism Management*, 37: 52–57. <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2012.12.014>
- Terzi, H. ve Pata, U. K. (2016). "Türkiye'nin İktisadi Büyümesinde Turizm Sektörünün Katkısı". *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 48: 45–64.
- Topallı, N. (2015). "Turizm Sektörünün Türkiye'nin Ekonomik Büyümesi Üzerindeki Etkisi: 1963-2011". *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, 7 (14): 339–352.
- Tüleykan, H. (Nisan 2017) "Turizm Ekonomisi ve Sürdürülebilirlik". 3. *Uluslararası Türk Dünyası Turizm Sempozyumu, Bişkek / Kırgızistan*: 964-980.
- Yalçınkaya, Ö. ve Karabulut, K. (2017). "Turizm Gelirlerinin Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkileri: Türkiye Üzerine Dönemsel ve Yapısal Kırılmalı Bir Zaman Serisi Analizi (1965-2016)". *Journal of International Social Research*, 10 (52): 1231–1248. <https://doi.org/10.17719/jisr.2017.1976>
- Yamak, N. Tanrıöver, B., ve Güneysu, F. (2012). "Turizm – Ekonomik Büyüme İlişkisi: Sektör Bazında Bir İnceleme". *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 26 (2): 205–220.
- Zortuk, M. ve Yıldız, A. (2018). "E-7 Ülkelerinde Turizm ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Asimetrik Panel Nedensellik Analizi". *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (58): 130–142.